

Чернігівська міська рада
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка
Всеукраїнська спілка краєзнавців

ЧЕРНІГІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТА РАННЬОМОДЕРНІЙ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

*Збірник наукових праць,
присвячений 1100-літтю першої
літописної згадки про Чернігів*

Редакційно-видавничий комплекс
“Деснянська правда”
Чернігів
2007

сии за 1904 – 1905 гг. – Орел, 1906. – С. 87.

14. Курішій П. Історія археологічних знань на Україні. – Полтава, 1994. – С. 38.

15. Архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук. – Ф 1. – 1895 г. – № 293. – Л. 73 об. – 74.

16. Шульгин А.Н. Указ. соч. – С. 87–91.

17. Еременко П.М. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 67–90.

18. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 152.

19. Заболотный Н.Ф. Школы, гимназии, лицеи России и Брянской области. – Брянск, 2002. – С. 138.

20. Еременко П.М. Восточные уезды Гомельской губернии в прошлом // Сборник материалов Гомельских губернских курсов по переподготовке сельских школьных работников в г. Новозыбкове. – Новозыбков, 1924.

21. Еременко П.М. Новозыбковский уезд: Пособие по краеведению для школ, изб-читален, кружков самообразования и др. – Новозыбков, 1925.

22. Там же. – С. 22.

23. Формозов А.А. История термина “археология” // Вопросы истории. – 1975. – № 8. – С. 215.

Людмила Ясновська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТИНЦЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧЕРНІГОВА у 70 – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Археологічні дослідження одного з найдавніших міст України – Чернігова було започатковано архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря І. Галятовським у 70-х рр. ХVII ст.¹ Лише через 200 років було поновлено вивчення архітектурних та курганных старожитностей Чернігова представниками Імператорського Московського археологічного товариства (Д.Я. Самоквасов, М.О. Константинович, Т.В. Кибальчич). На початку ХХ ст. ці студії продовжили члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії (П.М. Добровольський, А.В. Верзилов, Є.О. Корноухов) та співробітники Всеукраїнської археологічної комісії Української Академії наук (М.О. Макаренко та І.В. Моргилевський). У 40–60-х рр. в місті працювали спільні експедиції академі-

чних Інститутів археології Москви та Києва (Б.О. Рибаків, П.Д. Барановський, В.А. Богусевич, В.А. Холостенко, Д.І. Бліфельд) і водночас тривало формування нової генерації місцевих фахівців (І.І. Єдомаха, М.А. Попудренко)². Новий етап археологічних досліджень у Чернігові розпочався у 70-х рр., коли масштаби розкопок, які здійснювалися здебільшого місцевими науковцями, помітно зросли³.

У 1972 р. археологічні дослідження стародавнього Чернігова розпочали співробітники сектору науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозиції Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (далі – ЧДАІЗ). Архітектурно-археологічний напрямок цих студій було схвалено на засіданні відділу слов'янської та середньовічної археології Інституту археології (далі – ІА) АН УРСР⁴.

Співробітники ЧДАІЗ під керівництвом А.А. Карнабеда, головним чином, вели спостереження під час прокладання комунікацій на території старого Чернігова. У першу чергу слід відзначити плідні роботи на території дитинця. Впродовж 1972 – 1991 рр. вдалося відкрити нові архітектурні пам'ятки XI – XII ст., зафіксувати житлові та господарські споруди, зібрати керамічний та речовий матеріал VII – XIII ст. На особливу увагу заслуговують виявлені в 1973 р. залишки кладки невідомої споруди XII ст. Під час прокладки електрокабеля на території так званого Верхнього Замку (Цитадель) на глибині 30 – 35 см були зафіксовані цем'янковий розчин та світло-жовта плінфа⁵. Археологічні дослідження залишків цієї споруди були завершені у 1989 р.⁶

Під час розвіткових розкопок з південного та західного боків західного тамбура Спаського собору протягом 1972 – 1980 рр. було встановлено розміри притвору XI ст., а на відстані 14 м на південь від південної башти зафіксована аркова перемичка⁷. У цих роботах брали участь київський архітектор М.М. Говденко і чернігівські археологи М.А. Попудренко та І.І. Єдомаха.

Наприкінці 70-х рр. було прийнято Закони СРСР та УРСР “Про охорону та використання пам'яток історії і культури”, що дозволило покращити облік пам'яток археології та зупинити їх нищення під час будівельних робіт. У Чернігові натовді вже існувало громадське об'єднання – археологічна секція при обласній організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК), представники якої разом із співробітниками ЧДАІЗ намагались проводити наглядові та охоронні дослідження, але їм бракувало фахової підготовки та необхідного спорядження.

Тому можна вважати, що повноцінні й систематичні археологічні дослідження на території Чернігова було започатковано тільки після створення в 1979 р. на базі Чернігівського історичного музею (далі – ЧІМ) Чернігівської археологічної експедиції (далі – ЧАЕ). Враховуючи, що археологічні старожитності перебували під опікою музею, у 1981 р. було створено відділ охорони та вивчення археологічних пам'яток, який очо-

лив В.П. Коваленко. Це дозволило уточнити історичну топографію та етапи розвитку дитинця стародавнього Чернігова, остаточно встановити час заснування міста (кінець VII – початок VIII ст.), відкрити нові архітектурні комплекси XI – XII ст., поповнити фонди та експозицію музею значною кількістю речових комплексів, у тому числі й скарбами.

Слід згадати також про спробу створення ще одного наукового осередку по дослідженню археологічних старожитностей Чернігова. Восени 1979 р. з ініціативи академіка Б.О. Рибаківа, за активної підтримки місцевих органів влади та обласної організації УТОПІК було вирішено створити на базі кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка (далі – ЧДПІ) Обласний центр археологічних досліджень (далі – ОЦАД), до складу якого увійшли Е.В. Яковенко (керівник), В.П. Глущенко та С.П. Карпов. ОЦАД мав об'єднати зусилля археологів-професіоналів та аматорів для проведення планомірних охоронних досліджень на території міста й області. Планувалося, що кошти на проведення робіт будуть надходити від замовників. Перший госпдоговір був укладений між Обласним відділом у справах будівництва та архітектури та ОЦАД у 1980 р. по темі “Охоронні розкопки археологічних пам'яток у зонах будівництва м. Чернігова”⁸. Від замовника на усіх етапах робіт брав участь завідувач сектора науково-дослідної роботи, комплектування фондів та експозиції ЧДАІЗ А.А. Карнабед, який проводив усі обмірювальні роботи, складав плани та замальовував стратиграфію, виконував прив'язку на місцевості шурфів та розкопів.

Археологічні дослідження розпочалися саме на території стародавнього дитинця в північно-східній його частині, де у 70-х рр. XII ст. був розташований князівський двір, а пізніше – будівля Чернігівського магістрату XVII – XVIII ст. та будинок Чернігівського губернського дворянського зібрання XIX ст. Йшлося про встановлення стану збереженості фундаментів останнього, які передбачалося використати під час будівництва нового корпусу ЧІМ. Крім того, фахівці мали на меті визначити потужність культурного шару та перспективи подальших архітектурно-археологічних досліджень.

Учасники експедиції заклали 11 розкопів та 2 траншеї загальною площею 130 кв. м, що дозволило поза контурами будинку Дворянського зібрання виявити залишки мурувань XI ст., фрагменти фресок, смальти, плінфи, цем'яночного розчину. Все це дало підстави для продовження археологічних досліджень на цій ділянці дитинця⁹. Практичну допомогу в роботі співробітникам ОЦАД надавали А.В. Куза і В.П. Коваленко. На жаль, з об'єктивних причин ця інституція проіснувала лише один польовий сезон. Повернулися до цієї форми роботи після того, як на викладацьку роботу до ЧДПІ перейшов В.П. Коваленко, який у 1987 р. започаткував госпдоговірну тему “Археологія та історія Північного Лівобережжя”.

Основні дослідження на території Чернігівського дитинця проводилися в 1984–1987 рр. Чернігівською археологічною експедицією ЧІМ під керівництвом В.П. Коваленка. До її складу входили студентський науково-виробничий загін “Археолог”¹⁰ та архітектурно-археологічний загін ЧДАІЗ (у 1986 р., керівник – А.А. Карнабед). Протягом перших 4 польових сезонів були проведені археологічні розкопки в північно-східній частині дитинця. Загалом було досліджено близько 3 тис. кв. м – більше, ніж за всі попередні роки розкопок на цій ділянці дитинця.

Археологи розкопали близько 100 будівель VII–XVIII ст., понад 200 господарських ям, залишки міського кладовища XI–початку XII ст. (100 поховань), зафіксували сліди садибного планування різних епох, відкрили 2 нові монументальні споруди домонгольського часу, зібрали понад 50 тис. одиниць фрагментів кераміки, будівельних матеріалів, предметів побуту, знарядь праці та озброєння, прикрас VII–XIX ст.

В результаті проведених робіт було визначено час виникнення Чернігова, адже на значній площі дитинця зафіксовано сліди культурних шарів VII–VIII ст. До цього часу відносяться сильно пошкоджене пізньосередньовічними перекопами напівземлянкове житло, розкопане в 1985 р., та ряд господарських будівель. Було виявлено численні фрагменти та розвали ліпного посуду, уламки глиняної сковорідки, фрагмент жорна з вулканічного туфу, глиняні пряслиця та грузила, підвіска з кабанячого ікла, оселок, камінь-розтиральник, залізні шило та ніж, кістяні бабка та проколка¹¹.

У 1984 р. було досліджено залишки рову дитинця кінця X ст., причому в передматерикових шарах була знайдена ліпна кераміка VII–VIII ст., а за межами рову зафіксовано сліди оранки. Це дозволило В.П. Коваленку дійти висновку, що за лінією оборонних споруд давнього ядра дитинця існувала міська забудова з елементами садибного планування. Про це свідчили також виявлені в 1986 р. залишки садибної огорожі у вигляді частоколу або тину. Досліджені були й залишки ремісничого виробництва – залізобного (2 ковальські горни X–XI ст., заповнені відходами виробництва, ковальське зубило) та ювелірного (виявлені уламки бронзового казана, краплі кольорових металів та ливарний брак, бронзові пластинки зі слідами різки ножицями). У 1985 р. археологи натрапили на скарб ювелірних виробів у будівлі під завалом північної стіни князівської брами, у 1986 р. – кам'яну ливарну формочку для виготовлення шариків для колтів. Крім того, були зафіксовані господарські будівлі, інтерпретовані як залишки князівської медуші (1984 р.) та мукомольні (1987 р.)¹².

У складі ЧАЕ на території дитинця працював архітектурний загін відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ, що дозволило під час охоронних археологічних робіт вивчити невідомі раніше монументальні споруди давньоруської доби. 1985 р. у північно-східній частині дитинця за 25 м на північний захід від Художнього музею були виявлені залишки брами князівського двору з надбрамною церквою, про що

свідчили уламки фресок, смальти, свинцевих листів покрівлі. За будівельною технікою брама була датована П.А. Раппопортом та В.П. Коваленком кінцем XII – початком XIII ст.¹³ Виявлені свинцеві листи дозволили П.М. Гребеню реконструювати конструктивні особливості покрівлі бані надбрамної церкви¹⁴.

У 1986 р. за 20 м на захід від брами було досліджено невідомий раніше чотирис-товпний трьохалсидний храм, у дослідженні якого взяли участь співробітники Архі-тектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом Л.М. Большакова. Консультував археологів відомий досл-ідник давньоруської архітектури П.О. Раппопорт, який визнав, що був “вскрыт совер-шенно поразительный памятник, подобных которому в русском зодчестве еще не было известно. Как оказалось, это храм-усыпальница, построенная Владимиром Монома-хом в конце XI в.”¹⁵

Крім цих двох монументальних споруд, на території садиби Художнього музею 1984 р. був знайдений різьблений камінь, який за своїм функціональним призначен-ням міг перекривати прохід на хори і являв собою частину перекриття порталу князі-вського терему між Спаським та Борисоглібським соборами, який був збудований на зламі XI – XII ст.¹⁶ Р.С. Орлов висловив припущення, що плетиво різьбленого каме-ню асоціюється з каролінгською традицією¹⁷.

На цій же ділянці були зафіксовані нові свідчення загибелі міста в жовтні 1239 р.: усі споруди початку XIII ст. мали сліди пожежі. Тут же було знайдено великий замок міської брами з обривками ланцюга, який, імовірно, був збитий під час штурму.

Отримані за чотири роки польові матеріали дозволи В.П. Коваленку запропону-вати схему історичної топографії чернігівського дитинця та встановити час виникнен-ня Чернігова (кінець VII – початок VIII ст.)¹⁸.

Потрібно відзначити, що у складі ЧАЕ працював міський археологічний загін спе-лео-археологічної секції міської організації УТОПК під керівництвом Г.О. Кузнецова, який 1985 р. провів розвідкові розкопки в західній та південно-східній частинах ди-тинця. Науковими консультантами цих робіт були А.А. Карнабед та В.П. Коваленко.

У західній частині дитинця (на цій ділянці роботи проводилися вперше) була здійснена спроба виявити підземні комунікації фортеці. Розвідкові розкопки на площі 25 кв. м дозволили зафіксувати потужний культурний шар (до 2 м) доби Київської Русі, досліди-ти частину наземної споруди XII ст., у заповненні якої на згорілих плахах та дошках долівки знайдені фрагменти тиглів різних розмірів із залишками сплавів кольорових металів та рештки берестяних кошиків, у котрих зберігалась вохра. Усе це дозволило Г.О. Кузнецову висловити припущення про ремісниче призначення споруди, ймовірно, майстерні художника. Поряд з будівлею були зафіксовані уламки фресок, тиньку та роз-вал плінфи, які автор пов’язав з якоюсь невідомою кам’яною спорудою¹⁹.

У південно-східній частині дитинця траншеєю (10 x 2 м) було розрізано засипаний рів Верхнього Замку, що відділяв у XVII–XVIII ст. Цитадель від решти фортеці. Глибина рову становила 6 м від рівня поверхні XVIII ст., а ширина – 19 м. У заповненні рову знайдені речі, які датуються кінцем XVII – початком XIX ст.²⁰

Додаткову інформацію про Верхній Замок чернігівського дитинця було отримано завдяки охоронним роботам, що проводилися в зв'язку із реконструкцією Міського парку культури та відпочинку ім. М. Коцюбинського. На цьому етапі розкопки велися спільною археологічною експедицією ЧІМ та ЧДПІ під керівництвом В.П. Коваленка, та з 1990 р. Чернігівським обласним археологічним центром (далі – ЧОАЦ). У 1989 р. на північно-східному схилі Цитаделі було досліджено близько 300 кв. м і встановлено, що на цій території збереглися ділянки культурного шару ранньослов'янського і давньоруського часу. Досліджено рештки оборонних споруд IX–XIII ст., у тому числі трьох різночасових бойових веж, та фундаменти невеликого безстовпного храму першої половини XII ст., які були зафіксовані А.А. Карнабедом ще в 1973 р. В.П. Коваленко та П.М. Гребень вважають, що церква безпосередньо належала до системи валів Цитаделі й була зведена на тій ділянці, яку до цього займала вежа 3²¹. Саме своїм розташуванням пам'ятка відрізняється від більшості давньоруських храмів Київської Русі.

Під час розкопок 1990–1991 рр., що велися В.П. Коваленком та І.М. Ігнатенком у північно-східній та південно-західній частинах Цитаделі й біля підшви насипу (загальною площею 260 кв. м), були виявлені сліди засипаних землею дерев'яних клітей зрубної конструкції, з яких складався вал. Це дозволило реконструювати послідовність виконання робіт по будівництву Чернігівської фортеці та етапів її зведення. Перший етап, як вважають автори дослідження, охоплює другу половину IX – початок X ст., другий – 30–40-і рр. XI ст., третій – XII – початок XIII ст., а після монголо-татарської навали укріплення чернігівського дитинця неодноразово поновлювалися аж до середини XVIII ст.

Крім того, на західному схилі у XII – на початку XIII ст. було зведено велику дерев'яну споруду, підлога якої спиралася на стовпи з уламків плінфи. За характером знахідок (уламки кількох десятків скляних посудин, у тому числі візантійського та близькосхідного походження, половинка бронзового дзеркальця, фігурка шахового короля, що сидить на троні, вирізьблена із слонової кістки), споруда ідентифікована як колишній терем однієї з найзнатніших родин Чернігова. Досліджено також рештки невеликої медуші під підлогою терема та піч, цілком складену з уламків плінфи на глиняному розчині, за західною стіною терема²². Усе це спростувало думку В.А. Богусевича про штучне походження пагорба, на якому розташовувався Верхній Замок.

Здобутий під час розкопок 1985–1987 рр. на території дитинця речовий матеріал

був переданий до фондів ЧІМ, що дозволило підготувати історико-археологічну вис-тавку “Чернігів на зрізі століть” (1992 р.), яка і до сьогодні приваблює увагу фахівців та шанувальників історії древнього Чернігова. На жаль, лише незначна частина здобу-тих матеріалів знайшла відображення в наукових звітах та публікаціях, що не дозволяє скласти повне уявлення про початковий етап становлення дитинця.

Особливий інтерес у дослідників викликав скарб 1985 р., що складався з при-крас, захованих під трьома срібними з позолотою чашами, складеними одна в одну: срібних шийних гривен, колтів, браслетів, скроневиц кілець та двох невеличких злитків – золотого та срібного, атрибуція яких була здійснена В.П. Коваленком. Чаша, при-крашена медальйонами із зображеннями святих-воїнів, була виготовлена візантійсь-кими майстрами і належала одному з чотирьох представників чернігівської династії, які мали хрестильне ім’я Миколай. Найменша чаша скарбу була сильно пошкоджена, від неї збереглася тільки конічна ніжка, на внутрішній поверхні якої під час реставрації було розчищено напис “КУНАЖА ГЮРЬЕВА”. На думку дослідників, чаша належала князю новгород-сіверському та чернігівському Ігорю Святославичу, якому при хре-щенні дали ім’я Юрій (Георгій)²³. А.О. Мединцева, вивчивши палеографічні особли-вості графіті, датувала чаші кінцем XII – початком XIII ст. Крім того, вона довела, що напис зроблено варягом, про що свідчать руни²⁴.

Г.А. Мудрицький дослідив замок, знайдений 1986 р. поблизу князівської брами. Він дійшов висновку, що замок був виготовлений за індивідуальним замовленням на зразок екземплярів основного типу (тип В за Б.О. Колчиним), який набув найбільшо-го поширення в XII – XIII ст. Дослідник відзначив особливість чернігівського замка, що полягає у більш складній конструкції пружинного механізму²⁵.

Скляні вироби, виявлені в 1989 – 1991 рр. на території Цитаделі, були вивчені І.М. Ігнатенком. На його думку, комплекс знахідок (330 браслетів) з Верхнього Замку має багато спільного з колекцією знахідок давнього Новогрудка, зокрема, велику кількість прикрас із синього скла. Такі браслети виготовлялися у Візантії, Причорно-мор’ї та Києві. І.М. Ігнатенко підрахував, що відсоток синіх кобальтових скляних брас-летів, знайдених на Верхньому Замку, становить 33,6% від їх загальної кількості, при-чому понад 7,3% з них візантійського виробництва²⁶. Крім того, І.М. Ігнатенко здійснив графічну реконструкцію ще однієї унікальної речі, що походила з Візантії, – фрагмен-тованого флакону з бордового марганцевого скла, розписаного золотом та фарбою, із зображенням танцюючих скоморохів²⁷. Ці пам’ятки підтверджують тезу про тісні тор-гівельні контакти Чернігова з Візантійською імперією.

Проведений О.В. Потаповим аналіз остеологічного матеріалу з розкопок 1986 – 1987 рр., що складав 1,3 тис. екземплярів кісток диких та домашніх тварин мінімум

від 184 особин, дозволив визнати, що населення дитинця вживало в їжу м'ясо великої рогатої худоби більше, ніж інших видів тварин. Значний відсоток складали кістки диких тварин, що дозволило визнати доступність полювання на косулю, оленя, дикого кабана та лося для мешканців дитинця²⁸.

Під час роботи V Міжнародного конгресу славистів (вересень 1985 р.) його учасники ознайомились з методикою розкопок чернігівських археологів (Рис. 1, 2). Крім польових досліджень, чернігівські дослідники брали участь у роботах наукових семінарів та конференцій. Відділ охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ зініціював проведення історико-археологічного семінару "Чернігів та його округ в IX – XIII ст." (1985, 1988, 1990 рр.) (Рис. 3, 4).

У червні 1989 р. Чернігів відвідали керівники академічних Інститутів археології Болгарії, Чехословаччини, Румунії, Росії та України, які оглянули найдавніші архітектурні пам'ятки Чернігова, ознайомились з роботою відділу охорони та вивчення пам'яток археології, що отримала схвальну оцінку.

Потрібно відзначити, що участь в археологічних розкопках чернігівського дитинця, особливо в 1984 – 1987 рр., 1989 – 1991 рр., для багатьох молодих дослідників стала справжньою школою фахової майстерності. Серед тих, хто здобув належний вишкіл, були чернігівські археологи О.М. Веремейчик, П.М. Гребень, Г.В. Жаров, І.М. Ігнатенко, Е.М. Ілляшенко, А.Л. Казаков, В.В. Мултанен (Простантинова), С.Л. Лаєвський, Т.Г. Новик, Ю.М. Ситий, О.Є. Черненко, Л.В. Ясновська.

Загалом, період 70-х – початку 90-х рр. XX ст. можна вважати найбільш плідним в археологічних дослідженнях дитинця стародавнього Чернігова (Рис. 5). Були досліджені оборонні комплекси, виявлені три невідомі архітектурні споруди кінця XI – початку XIII ст., зібрана значна колекція речового матеріалу, серед якого виділяється скарб срібних речей. Отримані результати дозволили у 1992 р. відсвяткувати 1300-літній ювілей міста. На жаль, подальші археологічні дослідження на території дитинця з різних причин протягом 90-х рр. XX ст. були призупинені.

1. Коваленко О.Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 173; Ясновська Л.В. Першопочатки вивчення давньоруських пам'яток Північного Лівобережжя // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 19.

2. Ясновська Л.В. З історії археологічних досліджень пам'яток давньоруської архітектури Чернігово-Сіверської землі // 1000 років Чернігівської єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 59 – 61; *Ії жс.* До історії дослідження давньоруського некрополя Чернігова // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 33 – 36; *Ії жс.* Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40 – 60-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37 – 48.

3. Казаков А.Л., Коваленко В.П. 5 лет работы отдела археологии Черниговского исторического музея: итоги, перспективы // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 7–9; Карнабед А.А. Научно-исследовательская и фондовая работа в ЧГАИЗе за 20 лет // Там само. – С. 7–9; Кузнецов Г.А. Плодотворное сотрудничество (Об итогах деятельности спелео-археологической секции при Черниговском городском правлении Украинского общества охраны памятников истории и культуры) // Там само. – С. 14–16; Толочко П.П. До читача // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 4; Ясновська Л.В. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1981–1998 рр.) // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 32; Ясновська Л.В. Діяльність Чернігівської спелео-археологічної секції УТОПК // VIII Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства “Історичне краєзнавство і культура” (наукові доповіді та повідомлення). – Харків, 1997. – С. 347–349.

4. Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАН України. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 831. – Арк. 1.

5. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного заповедника в городе Чернигове // НА ІА НАН України. – 1973/116. – С. 9.

6. Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13–24.

7. Карнабед А.А. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X–первой половины XIII вв. – М., 1988. – С. 37.

8. Карнабед А.А., Глуценко В.П. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в зонах строительства в г. Чернигове. 1980 г. // Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній” (далі – НАІЗ “ЧС”) – КН 455/1 / ДФ 89. – С. 2–5.

9. Карнабед А.А., Глуценко В.П. Отчет ... – С. 19–32; Карнабед А.А. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове // Археологические открытия 1980 года – М., 1981. – С. 253.

10. Ясновська Л.В. З досвіду роботи студентського науково-виробничого об'єднання “Археолог” Чернігівського педінституту ім. Т.Г. Шевченка // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 1. – С. 42.

11. Коваленко В.П. Раскопки на Черниговском детинце // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 340–341.

12. Коваленко В.П. Краткий отчет о результатах археологических исследований на детинце древнего Чернигова в 1984–1987 гг. // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р–2124. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 13–14; Його ж. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 18–22.

13. Коваленко В.П. Работы архитектурного отряда археологической экспедиции Черниговского исторического музея в 1983–1986 гг. // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. –

Чернігов, 1986. – С. 60; *Його ж.* Раскопки на Черниговском детинце // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 340.

14. *Гребень П.Н.* Кровля надвратной церкви княжеских ворот XII – XIII вв. в Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 34 – 37.

15. Рукописний відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (далі – РВНА ПМКРАН). – Ф. 35. – Оп. 1986. – Спр. 2. – Арк. 3; *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле // Зограф. – Београд, 1987. – № 18. – С. 5 – 11; *Большаков Л.М., Коваленко В.П.* Новый памятник давньоруського зодчества XI ст. в Чернігові // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 106 – 107.

16. *Коваленко В.П., Орлов Р.С.* Різьблений камінь 1984 р. з чернігівського дитинця // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 24.

17. *Орлов Р.С.* Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси.. – К., 1990. – С. 32.

18. *Коваленко В.П.* Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 22 – 33; *Його ж.* К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 15 – 23.

19. *Кузнецов Г.А.* Научный отчет черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в г. Чернигове в 1985 г. // НА ІА НАН України. – 1985/ 134. – С. 1 – 5.

20. *Кузнецов Г.А.* Научный отчет... – С. 30 – 58; *Його ж.* О работе Второго черниговского отряда // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 359.

21. *Гребень П.М., Коваленко В.П.* Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 23.

22. *Игнатиенко І.М., Коваленко В.П.* Нові дослідження на Верхньому Замку в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 38 – 39; *Игнатиенко И.М.* Отчет об охранных археологических работах в 1991 г. на детинце города Чернигова Вал (Цитадель) // НА ІА НАН України – 1991/221; *Игнатиенко І.М., Коваленко В.П.* Звіт про охоронні археологічні роботи 1990 – 1991 рр. на дитинці міста Чернігова. Вал (Цитадель). Розкопи І; ІІ // НА ІА НАН України. – 1991/227; *Игнатиенко И.М.* Оборонні споруди XI ст. на “Верхньому Замку” в Чернігові (спроба реконструкції) // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 61 – 67.

23. *Коваленко В.П.* Чернігівські скарби // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 924; *Його ж.* Новая чаша из Чернигова // XVIII Международный конгресс византистов. Резюме сообщений. – М., 1991. – Т. 1. – С. 598 – 599; *Його ж.* A New Byzantine Cup from Chernigov // Acts XVIII th International Congress of Byzantine Studies / Selected papers/ Moscow, 1991 – Volume III: Art History, Architecture, Music. – Shepherdstown, 1996. – P. 133 – 144; *Його ж.* Чаша князя Ігоря // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 142 – 151; *Його ж.* Клад 1985 г. на Черниговском детинце // Клады: состав, хронология, интерпретация. Материалы научной конференции. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 105 – 108; *Його ж.* Скарб Ольговичів // А се его сребро: Збірник на пошану члена-корреспондента

НАН України М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 117–138; Черненко О.Є. Давньоруські скарби Чернігівського музею // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 78–79.

24. Медвищева А.А. Надпись на чаше из Чернигова (клад 1985 г.) // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 106–110.

Рис. 1. Керівний склад V Міжнародного конгресу славістів під час огляду розкопів на чернігівському дитинці (жовтень 1985 р.). (Фото Л.В. Ясновської).

Рис. 2. Учасники виїзного засідання V Міжнародного конгресу славістів під час огляду розкопів на чернігівському дитинці (жовтень 1985 р.). (Фото Л.В. Ясновської).

25. Мудрицький Г. А. Цікава знахідка в Чернігові // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 43 – 45.

26. Ігнатенко І. М. Візантійські скляні браслети і майнова стратифікація населення Чернігівщини в XII – XIII ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С. 110 – 114.

27. Ігнатенко І. М. Древнейший княжеский двор Черниговского детинца // Деснинские древности: Материалы межгосударственной научной конференции “История и археология Подесенья”, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 121 – 123.

28. *Потанов А. В.*

Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 39 – 41.

Рис. 3. Пленарне засідання першого історико-археологічного семінару “Чернігів та його округа в IX – XIII ст.” (квітень 1985 р.).

Рис. 4. Учасники третього історико-археологічного семінару “Чернігів та його округа в IX – XIII ст.” (травень 1990 р.). (Фото Л. В. Ясновської).

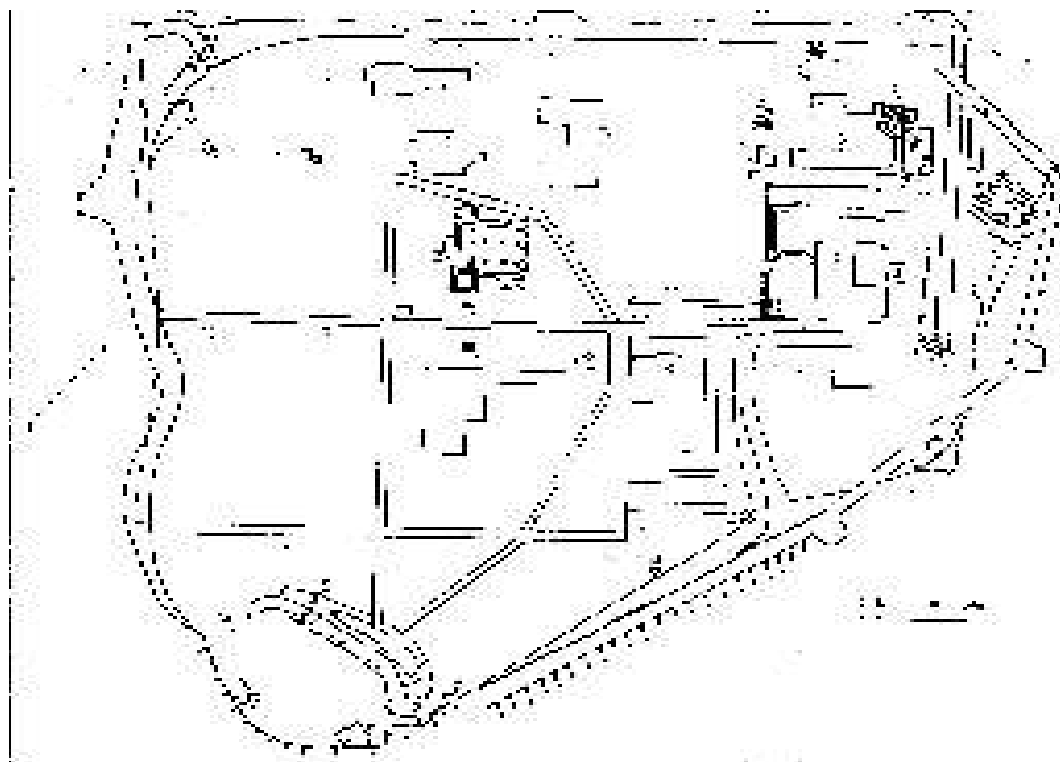

Рис. 5. План розкопів та шурфів 1972 – 1990 рр. на території чернігівського дитинця :

1. Спаський собор XI ст.
2. Борисоглібський собор XII ст.
3. Будинок губернатора XIX ст. (Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського).
4. Жіноча гімназія XIX ст. (Чернігівський художній музей).
5. Рештки фундаментів Благовіщенської церкви XII ст.
6. Рештки фундаментів безіменної церкви XIII ст.
7. Рештки фундаментів церкви-усипальниці XI ст.
8. Рештки фундаментів Михайлівської церкви XII ст.
9. Рештки льоху-медуші князівського двору XIII ст.
10. Рештки фундаментів брами князівського двору XIII ст.
11. Рештки фундаментів магістрату XVII ст.

- I. Розкопи та шурфи 1972–1980 рр.
- II. Розкопи та шурфи 1984 р.
- III. Розкопи та шурфи 1985 р.
- IV. Розкопи 1986–1987 рр.
- V. Розкопи 1989–1991 рр.

Олена Русина

ЧЕРНІГІВЩИНА І “ПРЕЗВИТЕР НИКОЛЬСКИЙ ОТ ДОЛЬНЯЯ РУСИ”

У 20-х роках минулого століття, звернувшись у своїй “Історії української літератури” до творчого доробку книжників кінця XIV – першої половини XVI ст., М. Грушевський із щирим розпачем зауважив, що ці віки “стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пунту просторінь... Ні одного місцевого літопису з цих часів! Ні одного ліричного викрику! Ні навіть релігійно-моралістичного роздумування над тими переворотами, які проходили в житті...!”¹.

Пишучи ці рядки, М. Грушевський був налаштований набагато песимістичніше, ніж двома десятиріччями раніше, коли у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” наголошував на тому, що “в сфері оригінального письменства ми, безперечно, розпоряджаємося далеко не повними відомостями ... і студії над рукописним матеріалом, без сумніву, принесуть ще багато нового”².

Утім, цей песимізм виявився цілком виправданим: за час, що спливав після появи “Історії України-Руси”, список оригінальних пам’яток українського письменства кінця XIV – першої половини XVI ст. (котрі, як слушно відзначав М. Грушевський, становлять “нероздільну власність книжності й письменства українського і білоруського”) не лише не зріс, а й дещо скоротився: “[по]одинокі аскетичне писання – поучення печерського ігумена Досифея з початку XV в. (чи кінця XIV) про порядок відмовляння молитов”, знане як “Правило Святої гори”, котре науковець характеризував як “зовсім сухе, офіційне” й позбавлене “всяких літературних прикрас”³, нині пов’язується не з Києво-Печерським монастирем, а атрибутується архімандриту нижегородського Вознесенського Печерського монастиря⁴. Хибним, до речі, виявився й усталений в історіографії погляд, що засновник цього монастиря Діонісій Суздальський, ініціатор і можливий учасник створення Лаврентіївського літопису, походив із киево-печерської монастирської братії⁵.